

Контакти Фен Юйсяна з Улан-Батором

І. Отрощенко

У другій половині 1920-х років одним із пріоритетних напрямів політичного курсу МНР стала активізація національної революції у Внутрішній Монголії під проводом МНРП¹. Важливе значення у цьому процесі приділялося контактам із впливовим китайським генералом Фен Юйсяном (командуючим 1-ї Національної армії Китаю), що мали місце у 1925–1927 роках.

Фен Юйсян спочатку примикав до чжилійської групи мілітаристів, яка з 1920 року знаходилася у владі в Пекіні. 22 жовтня 1924 року він несподівано залишив фронт проти Чжан Цзоліня², зайняв Пекін і заарештував президента Цао Куня (лідера чжилійської групи). Фен Юйсян заявив про свою підтримку програми Сунь Ятсена та гоміньдану, легалізувавши на підвладній території діяльність гоміньдану та КПК³, звернувся за військово-технічною підтримкою до СРСР. Основні сили його армії, що зайняли столичний округ та Внутрішню Монголію, стали іменуватися 1-ю Національною армією. На початку листопада 1924 року у Пекіні, внаслідок угоди тимчасових союзників – Чжан Цзоліня та Фен Юйсяна, був сформований коаліційний уряд. Посаду президента обидві сторони погодилися надати генералу Дуань Цижую.

Національні (Народні) армії – збройні сили в північній частині Китаю, створені Фен Юйсяном та кількома іншими китайськими військовими з військ, що відпали від армії чжилійської групи мілітаристів. Територіально Національні армії (1-ша, 2-га, 3-тя) займали провінції Ганьсу, Суйюань⁴, Чахар, Чжилі, Хенань, а з січня 1926 року і Жехе⁵ [Мировицкая 1981, 150]. Ставка Фен Юйсяна спочатку була у Пекіні, потім у Калгані, Баотоу. Чжан Цзолінь контролював Маньчжурію, Шаньдун, Чжилі, Жехе, а також Аньхой і Цзянсу. Отже, у результаті захоплення окремими китайськими мілітаристичними угрупованнями певних районів Внутрішньої Монголії такі частини монгольського етносу як чахари, тумети, ордосці перебували під владою Фен Юйсяна. Князі східної частини Внутрішньої Монголії примкнули до мукденської групи мілітаристів Чжан Цзоліня. Національні армії як за чисельністю, так і за озброєнням, боєздатністю значно поступалися армії Чжан Цзоліня [Мировицкая 1981, 143]. Терени, зайняті Національними арміями, були в цілому достатньо великі, проте такі області, як Внутрішня Монголія та провінція Ганьсу, були малозаселені і бідні на матеріальні ресурси. Мукдено-чжилійська ж коаліція володіла східними провінціями Китаю, які відрізнялися великою щільністю населення, були багаті на матеріальні ресурси та шляхи сполучення [Благодатов 1979, 84].

Вже восени 1924 року було відомо про спроби Фен Юйсяна зв'язатися з монголами, зокрема, про його бажання бачити неподалік від Калгана одну монголь-

¹ МНРП – Монгольська Народно-Революційна Партія.

² Чжан Цзолінь – військовий правитель Маньчжурії у 1917–1928 рр.

³ КПК – Комуністична партія Китаю, виникла у 1921 році. В період блоку з гоміньданом партія вела легальну діяльність у Південному та Центральному Китаї (сфера влади гоміньдану) і нелегальну у Північному Китаї.

⁴ Суйюань – Улан-Цабський та Іхе-Дзунський сейми Внутрішньої Монголії.

⁵ За адміністративним розподілом, проведеним у 1914 році, терени Внутрішньої Монголії ввійшли до складу провінцій Жехе, Чахар та Суйюань, і частково до Ганьсу (захід), і Маньчжурії (схід).

ську бригаду [Переписка... 2008, 365]. Його союз із Комінтерном та гоміньданом передбачав перетворення Монголії на транзитний пункт поставки зброї та потенційну базу революційного руху в Північно-Східному Китаї. Збереглася нотатка Л. Карахана⁶ наркому закордонних справ Г. Чичеріну “Про китайсько-монгольські відносини та вирішення монгольського питання” (від 15.02.1925). В ній радянський повпред у Китаї, зокрема, зазначає: “Фен Юйсян, влаштувавшись у Калгані, має очевидно, дуже широкі плани відносно Зовнішньої Монголії, співробітництва з нею й, ймовірно, сподівається домовитися з Ургинським Урядом задля кардинальнішого вирішення монгольського питання”. Щодо засад, на яких мали домовлятися монголи, то “...вже давно нами вирішено, що ми маємо, за обставин, коли це буде потрібно, змусити монголів до автономії, дуже широкої автономії, із правом мати посла в Москві, із правом мати свою власну армію”⁷.

1 березня 1925 року Л. Карахан писав про Фен Юйсяна наступне: “Він засів у Калгані й чекає там на представників Урги, щоб домовитися з ними. На жаль, з монголами відбувається цілковита дурниця. Вони не можуть розкачати, щоб послати до нього своїх представників. Важливо це у двох відношеннях. По-перше, по суті було б корисно поговорити з ним і можливо домовитися на який-небудь модус вівенді, тому що оскільки він є господарем у Калгані й торговельні стосунки Урги з Китаєм за цією лінією надзвичайно жваві, їм потрібно було б створити й установити якісь добрі стосунки з Калганом. З другого боку, вони ставлять нас у зовсім дурне становище, тому що... запрошення Фен Юйсяна можна розглядати, як цілком офіційне, й оскільки монголи не їдуть за цим запрошенням, Фен Юйсян може думати, що ми навмисно ставимо якісь перешкоди його зближенню з Ургою, що безсумнівно може його налаштувати стосовно нас недружелюбно, чого не варто зовсім робити, оскільки Фен Юйсян зараз представляє для нас великий інтерес і може зіграти в майбутньому значну роль... Становище Фен Юйсяна таке. Засівши в Калгані й маючи у своєму безмежному розпорядженні два округи Внутрішньої Монголії – Чахар і Суйюань і контролюючи Пекін-Калганську залізницю і район м. Пекіна, він не володіє достатніми фінансовими засобами, оскільки район цей – бідний... Добрі відносини (Фен Юйсяна з нами) крім всіх інших причин диктуються ще й тим, що, будучи відрізаний від морського узбережжя й від всіх пунктів, через які він міг би одержати зброю, єдина його надія – це ми і єдиний шлях, яким він може отримати яке-небудь військове спорядження й постачання, це шлях через Ургу. Це ставить його в дуже велику залежність від нас” [Переписка... 2008, 460–461].

11 березня 1925 р., на спільному засіданні ЦК МНРП, монгольського уряду та президії Малого хуралу, при розгляді питання про доставку з СРСР через МНР зброї та припасів для армії Фен Юйсяна, була прийнята постанова про необхідність створення на окраїнах Китаю мережі революційних баз з місцевого монгольського, уйгурського, казахського населення, яку б контролював єдиний центр з Улан-Батора, у складі представників ЦК МНРП та Комінтерну. На засіданні було зазначено, що гоміньдан, який виник на далекому півдні, не пов’язаний з цими народами ані ідейно, ані організаційно, відтак доцільно було б покласти такі завдання на МНРП [Лузянин 2003, 154]. Відповідно керівництво гоміньдану не визнавало такого права за Зовнішньою Монголією, розглядаючи останню як підлеглу частину майбутнього революційного Китаю (хоча ще на І з’їзді гоміньдану (1924) було вирішено, що кожна національність Китаю має

⁶ Л. Карахан у 1923–1926 роках був повпредом СРСР у Китаї.

⁷ РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1278. – Л. 3–4.

повне право на самовизначення, проте ця заява носила суто абстрактний характер). Нота монгольського уряду НКЗС СРСР (від 21.04.1925), де подавались пропозиції ЦК МНРП щодо власного проводу у революційній роботі на китайських національних окраїнах, включно до відокремлення останніх від Китаю, зустріла різко негативну реакцію з боку Г. Чичеріна.

Засідання Китайської комісії Політбюро ЦК РКП(б) (від 17.04.1925) постановило, що допомога Фен Юйсяну можлива за низки умов, зокрема: “Між Фен Юйсяном, Зовнішньою Монголією та нами укладається усна потрійна угода про дружбу та взаємні послуги, Фен Юйсян видає одностороннє письмове зобов’язання про прийняття нашої програми стосовно Монголії... Пропозицію Фена щодо організації змішаного транспортного товариства для експлуатації тракту між Ургою та Калганом вважати в принципі прийнятною” [ВКП(б), Коминтерн... 1994, 545].

У квітні – травні 1925 р. монгольська делегація на чолі з міністром закордонних справ А. Амаром вела переговори з Фен Юйсяном в Калгані. Як вже зазначалося, Фен Юйсян, зокрема, потребував зброї та боєприпасів, які міг отримати з СРСР, проте з транспортуванням через Монголію. У монгольській делегації спочатку був намір зажадати у Фена визнання монгольського уряду як незалежного, причому вони мали на увазі вставити це в угоду особливим пунктом. Як зазначав Л. Карахан, Фен Юйсян ніколи на такий пункт не пішов би: “Питання про Монголію стоїть в Китаї дуже гостро, і Фен ніколи не ризикне визнати незалежність Монголії, тобто вирішити від імені всього Китаю долю Монголії, не будучи на те уповноваженим, і ризикуючи тим, що на нього обрушаться всі ворожі йому сили й навіть дружні” [Переписка... 2008, 501]. Монголи незабаром відмовилися від цього пункту. Фен, зокрема, запропонував монгольській стороні у випадку його зіткнення з Чжан Цзолінем напасти на останнього через Гірінську провінцію. Коли монгольські переговорники відповіли, що внутрішнє й зовнішнє становище Монголії не дозволяє їм цього зробити, він тоді запитав їх, чи не можуть вони створити з’єднані військові частини, які будуть складатися наполовину з росіян і монголів, і у такий спосіб накинутися на Чжан Цзоліня. Монголи дали ухильну відповідь.

За словами радянського повпреда, монгольська делегація поводитися з великою гідністю і тактом і справила чудове враження й на гоміньданівців, і на самого Фена. Для монгольської делегації ця поїздка, мовляв, була корисна в тім відношенні, що вона безпосередньо у Китаї відчула ставлення китайців до Монголії – відчула, що всі китайці за невеликим винятком, до якого варто віднести комуністів і лівих гоміньданівців, розглядають Монголію як частину Китаю, отже, “незалежна Монголія” не може зустріти широкої підтримки в Китаї. “Це враження, я думаю, надзвичайно цінне для них, оскільки зайвий раз на фактах, на безпосереднім вивченні, переконає їх у тім, що єдиною гарантією їхнього самостійного існування є щільні відносини Монголії з СРСР”, – писав Л. Карахан. Мовляв, побачення з гоміньданівцями носило найтепліший товариський характер, вони найдокладнішим образом інформували один одного про роботу партій, про становище в Монголії й у Китаї, і справили гарне враження одне про одного [Переписка... 2008, 502]. Делегація побувала також у Пекіні, де зустрілася з представниками Центрального Виконкому гоміньдану.

Контактував Фен Юйсян і з монгольськими революційними осередками Барги та Внутрішньої Монголії. Зазначимо, що ще 1923 року, за підтримки Урги, була створена Баргинська молодіжна партія (з 15.01.1925 – Нарревпартія Східного краю). Партія виступала за приєднання Внутрішньої Монголії до

МНР, і, не маючи власної політичної платформи, у своїй діяльності керувалася “10-ма принципами” МНП⁸ 1921 року⁹. Зокрема навесні 1925 р. керівники Нарревпартії були фактично пов’язані з ЦК МНРП, який надавав їм і моральну, і матеріальну підтримку.

У 1924 р. у Калгані Церен Донров (Бай Юнті) організував партію гоміньдан Внутрішньої Монголії. В тому ж році він прибув до Улан-Батора, щоб провести переговори з ЦК МНРП про надання допомоги революційному руху у Внутрішній Монголії та налагодження постійного зв’язку між гоміньданом і МНРП. Одночасно Церен Донров отримав згоду Улан-Батора на створення єдиної Народно-революційної партії Внутрішньої Монголії (НРП ВМ) разом із баргинськими революціонерами. Проте вже тоді виникли розбіжності з приводу керівництва рухом у Внутрішній Монголії (МНП чи гоміньдан) [Лузянин 2003, 128–129].

20 квітня 1925 року Г. Чичерін писав Л. Карахану: “Ви вже знаєте, що в нас розпочалося обговорення питання про повстання в аймаках Внутрішньої Монголії, підлеглих Мукдену. Це питання може знов постати через деякий час” [Переписка... 2008, 495–496]. У своїх нотатках за 27 квітня 1925 року В. Примаков, радянський військовий радник при Фен Юйсяні, згадує про рух, що виник серед монголів, які населяють Чахар і Внутрішню Монголію. Я вважаю за доцільне навести розлогий уривок: “Барга, Шин-Барга¹⁰, Жехе та північна частина Чахару встановили зв’язок з Монгольською республікою, із товариством “Телаохой”¹¹, з гоміньданом і Фен Юй-сяном. Ці провінції, що межують із Маньчжурією та Чжилі, є власне кажучи колоніями Китаю. Серед кочівників-монголів, які населяють ці провінції, під впливом прикладу Монгольської республіки виникло прагнення звільнитися від влади своїх “гунів”, “гигенів” та інших великих і малих феодалних володарів. Монгольські хошуни – управління кочових громад – шлють своїх делегатів до Урги та Калгана, хоча, здається, Урга, що стала тепер Улан-Батором (нова назва Урги, монгольської столиці – “Червоний Богатир”), більше привертає їхні серця. Великі степи оживилися, з уртона¹² в уртон скачуть гінці з таємними грамотами, у глибині степів виникають союзи й змови, організується рух монгольської бідноти – і Внутрішня Монголія пропонує своїх вершників Фен Юй-сяну для боротьби з Чжан Цзо-лінем, якщо він зобов’язується відстоювати автономію Внутрішньої Монголії. Організуючим ядром цього руху є група бурятів, які вважаються передовим народом серед середньоазіатських, монгольських племен. Працівники цієї групи вчилися в школах Москви та Пекіна. Якщо Фен Юй-сян погодиться визнати автономію Внутрішньої Монголії і дасть кочівникам зброю, його шляхи сполучення будуть у безпеці й Маньчжурія піддасться набігам кінних загонів. Національна армія може знайти сильного союзника в молодому антифеодалному русі монгольського народу” [Примаков 1970, 212].

У червні 1925 року розпочались регулярні поставки з СРСР зброї для армії Фен Юйсяна. Спочатку зброя йшла з Верхньоудинська до Калгана впродовж двох тижнів. Вирішивши прискорити цей процес, радянське керівництво, після узгодження з МНРП, зробило з Улан-Батора основну транзитну базу, звідки

⁸ МНРП до березня 1925 року мала назву Монгольської народної партії (МНП).

⁹ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 123.

¹⁰ Шин-Барга (шэнэ барга) – т.зв. нова Барга; до неї відносилися монголо-буряти, які прибули з Халхи до Хулунбуїру у 1735 році.

¹¹ Товариство “Телаохой” (“Старі брати”) – велике селянське таємне товариство Північного Китаю, що виникло у ХІХ ст.

¹² Уртон (монг.) – поштова станція.

зброя доставлялася до ставки генерала за 7 днів автомобільного шляху [Лузянин 2003, 153]. Охорона вантажів покладалася на теренах МНР – на МНА¹³, а на теренах Внутрішньої Монголії і далі – на Фен Юйсяна.

У листі з Улан-Батора (від 9.07.1925) Г. Войтинський¹⁴ зазначав, що зустрів в Урзі делегатів Внутрішньої Монголії, з якими попередньо домовився створити бюро Внутрішньої Монголії з представників КПК, гоміньдана, МНРП і НРП ВМ під проводом представника Комінтерну, зазначаючи, що тимчасово відправляє туди Оширова¹⁵ [Документи 2008, 354], який добре володів монгольською мовою. 28 вересня 1925 року Войтинський писав з Пекіна, що Оширов ретельно обслідував райони, привіз доволі багато матеріалів. Йому вдалося за два місяці підготувати установчий з'їзд Народно-революційної партії Внутрішньої Монголії. З'їзд мав відбутися на початку жовтня 1925 року. Войтинський зазначав, що, окрім Монгольської народно-революційної партії, у цих районах (Внутрішня Монголія), існує Ліга робітників, селян і солдатів, організована китайськими комуністами, яка складається головним чином з китайців: “Ми думаємо створити федерацію з цих двох організацій, до виконавчого органу якої ввійде також представник Киткомпартії і, може бути, гоміньдана” [ВКП(б), Комінтерн... 1994, 625].

За звітом самого О. Оширова (складеним незадовго до установчого з'їзду), НРП ВМ нараховувала близько 300 членів і до 2000 тих, хто співчуває. Мовляв. групи НРП наявні майже у всіх монгольських районах, вони організаційно не оформлені, проте мають зв'язок із проводом партії. Взимку 1924–1925 років була скликана нарада таких організацій у Пекіні. У ній брало участь 17 осіб. Ця нарада обрала тимчасове ЦК НРП і вирішила розвивати організовану політичну роботу серед монгольського населення і, у першу чергу, створити НРП ВМ. Ініціаторами та керівниками НРП є Бай Юнті, Мерсе та Фу Мінтай. ЦК НРП видав кілька брошур та листівок монгольською. Керівники НРП фактично пов'язані з ЦК НРП Зовнішньої Монголії, яка надає їм і моральну, й матеріальну підтримку¹⁶. Одним з чергових завдань була організація монгольської кавалерійської частини у Народній армії Фен Юйсяна¹⁷.

В жовтні 1925 р. у Калгані на спільній нараді було прийняте рішення про об'єднання Нарревпартії Східного краю та партії гоміньдан Внутрішньої Монголії в єдину Народно-революційну партію Внутрішньої Монголії (НРП ВМ), з часу свого заснування і матеріально, і організаційно пов'язану зі штабом Фен Юйсяна. На цій же нараді була прийнята програма, в якій, зокрема, зазначалось, що метою партії є досягнення адміністративно-територіальної автономії Внутрішньої Монголії, а в перспективі – створення вільної Китайської Федеративної республіки. Голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж та С. Буяннемех (колишній член Президії ЦК МНРП, який з кінця 1924 р. деякий час працював у партійних організаціях Внутрішньої Монголії) були присутні на установчому з'їзді. Тоді Ц. Дамбадорж радився з Фен Юйсяном, ймовірно, стосовно майбутньої об'єднаної Монголії [Rupen 1964, 188].

¹³ МНА – Монгольська народна армія.

¹⁴ Г. Войтинський – завідувач Далекосхідним сектором Східного відділу Виконкому Комінтерну у 1922–1926 рр.

¹⁵ Бурят О. Оширов працював у радянському посольстві в Пекіні; у 1925–1927 рр. – представник Комінтерну у НРП ВМ; заступник голови Бурятського ученого комітету.

¹⁶ РГАСПИ. – Ф. 532. – Оп. 4. – Ед. хр. 335. – Л. 123.

¹⁷ Кавалерія 1-ї національної армії складалася з чахарської бригади, укомплектованої монгольськими вершниками, та іншої кавалерійської бригади, укомплектованої китайцями; остання бригада, за словами, радянських радників, скоріше нагадувала піхоту, що вміла їздити верхи [Благодатов 1979, 57]. Планувалося ж створити шість кавалерійських дивізій.

Група, очолювана Церен Донровом, орієнтувалася на союз із гоміньданом і Фен Юйсяном. Сам Церен Донров, будучи головою ЦК НРП ВМ, одночасно був членом ЦВК гоміньдану. Він очолював НРП ВМ упродовж 1925–1927 років, а також був головнокомандуючим Революційної армії Внутрішньої Монголії. Інший видний діяч цієї групи – член ЦК НРП ВМ Мандалту – був перекладачем Фен Юйсяна та його уповноваженим з приймання вантажів. І, нарешті, третій значний представник групи, Алтан Очир (майбутній міністр монгольського автономного уряду), який отримав освіту в Японії, розглядав її як зразок для наслідування й під час відступу Народної армії Фен Юйсяна з Калгана “схилив членів ЦК до японської орієнтації” [цит. за: Клинов 2000, 260]. Друга група в керівництві НРП ВМ, очолювана Мерсе (Го Даофу) та Буян Герелом (Фу Мінтай), прагнула проводити самостійну політику й підтримувала щільні зв’язки з МНРП та керівництвом МНР. За оцінкою начальника штабу МНА В. Кангеларі, у той час Мерсе, будучи секретарем ЦК НРП ВМ, мав авторитет серед деяких монгольських князів та аратів [Клинов 2000, 261]. Церен Донров оголосив Фен Юйсяну політичні цілі своєї партії. Якщо Фен Юйсян допоміг би скасувати феодальний режим у Внутрішній Монголії й замінити це системою автономії, до якої могли б долучитися всі монголи, то партія могла обіцяти співробітництво й із Внутрішньої Монголії, й з МНР. Фен Юйсян стверджував, що підтримує ці вимоги, але думав, що розголошення їх буде тактично “передчасним”. Відчуваючи слабкість власного становища, внутрішні монголи не тиснули на Фена, аби той виклав своє зобов’язання у писемній формі [Atwood 2002, 2, 506].

Фен Юйсян мав потребу в НРП ВМ як у засобі успішнішого проведення своєї політики в монгольських районах, прагнучи поставити лідерів цієї організації під свій контроль. Багато в чому йому це вдалося. Так, наприклад, ЦК НРП ВМ, який майже від початку своєї діяльності перебував при штабі Фен Юйсяна, жив на утриманні цього генерала¹⁸. За даними розвідки головного штабу МНА (на 10.10.1926), керівний склад НРП був занадто слабко пов’язаний із монгольськими хошунами. Мовляв, він складається з інтелігентів, досить відірваних від монгольської обстановки, тому дуже повільно йде робота серед аратського населення. Лише в останні місяці є деякі результати. Без підкріплення працівниками партійцями із Зовнішньої Монголії та Бурятії важко очікувати суттєвого зрушення у бік масової роботи в хошунах. Разом із тим, зв’язок НРП із хошунами Чахару, Ордосу та Чжоудаського сейму значно усталився¹⁹.

В. Примаков наводить один лист, де йдеться про вторгнення кінноти Фен Юйсяна до провінції Жехе наприкінці листопада-початку грудня 1925 року. Автор листа, який брав участь у цій операції, вказав: “Ми встановили зв’язок із монгольськими хошунами і відправили до них наших офіцерів. Монгольські загони починають напади на Маньчжурію. Керовані своєю якоюсь революційно-національною організацією, вони вже захопили майже всі міста і населені пункти Внутрішньої Монголії” [Примаков 1970, 220]. 25 червня 1926 року Церен Донров написав Жадамбі²⁰: “Тепер Внутрішньомонгольська революція в основному проводиться дуже позитивно” [Atwood 2002, 2, 532]. При цьому НРП ВМ брала участь

¹⁸ За розвіданими, наприкінці 1926 року матеріальний стан монгольських військ був досить важкий. ЦК субсидувалося частково Феном Юйсяном (3000 доларів), а також раніше надходили гроші й від Чжан-дубаня (Чжан Чжицзян – командувач військами провінції Чахар, заступник Фен Юйсяна) – на загін Ванданніми та школу. Для отримання грошового асигнування був відряджений до ЦВК Гоміньдану уповноважений ЦК НРП ВМ [РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 292].

¹⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 199.

²⁰ Н. Жадамба – заступник голови ЦК МНРП.

у триваючій громадянській війні в Китаї. Монгольська кіннота була корисна в охороні траси Улан-Батор-Калган і кордону Чахару. В 1926 р. група Мерсе взяла під контроль Ордоський та Уланцабський сейми Внутрішньої Монголії і у вересні того ж року провела мобілізацію населення в цих районах. Необхідна зброя безпосередньо постачалась із Улан-Батора через представників МНРП та Комінтерну, поза контролем Фен Юйсяна, який постачав зброю прогоміньданівському керівництву НРП ВМ під проводом Церен Донрова [Лузянин 2003, 158]. Іноді відправляла МНРП і своїх інструкторів – монголів. Більшість революційних акцій НРП ВМ відбувались на заході Внутрішньої Монголії впродовж 1926–1927 років. Зусилля були спрямовані на створення Народно-революційної армії Внутрішньої Монголії. Хоча офіційно до 1927 р. у ній налічувалося близько 6 тис. осіб, за оцінкою В. Кангеларі, у безпосереднім підпорядкуванні ЦК НРП ВМ “жодних загонів і збройних одиниць немає”, а були певні люди, пов’язані з ЦК і віддані йому. В них-то й були свої загони, які вони за власним розсудом могли використати в інтересах партії. Серед ватажків цих загонів зустрічалися й хунхузи²¹, яких передбачалося перевиховати в революційному дусі [Клинов 2000, 261].

У цей час панмонгольські настрої серед правлячих кіл МНР набули ще більшої актуальності внаслідок розгортання китайської революції та підйому національного руху у Внутрішній Монголії. На початку 1926 року, у зв’язку з тимчасовими успіхами Фен Юйсяна, в монгольському уряді активізувалась ідея об’єднання Монголії. На думку радянського повпреда П. Никифорова, успіхи 1-ї Національної армії Китаю на чолі з Фен Юйсяном, відволікання нею уваги Чжан Цзоліня та Японії, створювали серед політичних кіл Монголії ілюзію щодо сприятливих зовнішніх умов для відновлення єдиної великої Монголії. Зокрема Дамбадорж²² спочатку з підозрою ставився до авансів Фен Юйсяна, проте к 1926 року щільніші зв’язки китайського мілітариста з гоміньданом послабили його недовіру.

Поглибленню таких настроїв сприяла та обставина, що забезпечення армії Фен Юйсяна в деякій мірі знаходилося під монгольським контролем. Фен Юйсян враховував цю обставину і, щоб не створювати перебоїв у постачанні, свідомо загравав із монгольським урядом. Останній, отримавши певну самостійність у цих контактах, у свою чергу, розгорнув агітацію в монгольських частинах Фена [Лузянин 2003, 156]. За донесенням японського військового аташе в Пекіні, Фен Юйсян під час свого знаходження в Калгані заявляв, що незалежність Внутрішньої Монголії є добровільною справою самих жителів Внутрішньої Монголії [Батбаяр 2002, 61]. Це при тому, що, за радянськими донесеннями, раніше він відмовлявся визнавати незалежність Зовнішньої Монголії [Clubb 1971, 237]. У своїх нотатках за 27 квітня 1925 року В. Примаков зафіксував такий факт. Одним з методів патріотичної агітації Фен Юйсяна в Калгані був настінний плакат, що зображував карту Китаю в його колишніх кордонах, а косими штрихами були відмічені території провінцій та сетльментів, віднятих у Китаю. На поверхні штриховки зроблений напис: “Ці землі вже більше не наші”. Називалася ця мапа картою національної ганьби. До числа “віднятих” відносилася область Владивостока, Монголія, що стала республікою, дальній Туркестан, Індокитай, острова Гонконг та Тайвань, терени сетльментів та концесій [Примаков 1970, 130–131].

²¹ Хунхузи – учасники озброєних банд у Маньчжурії з середини XIX ст. по 1949 р.

²² Дамбадорж, близький друг Церен Донрова, зацікавлений у Внутрішній Монголії, був одружений на “романтичній і екстравагантній” китайській акторці, Ван Шуцинь. Західний дослідник К. Етвуд вважає, що останній факт впливав на стосунки Дамбадоржа з Феном і не зустрічав розуміння в монгольському народі [Atwood 2002, 2, 533].

1 січня 1926 року Г. Чичерін зазначав, що питання про Внутрішню Монголію стоїть окремо: “Треба дати політичні аванси Нарревпартії в Монголії. Для прийняття твердого рішення з цього питання необхідний висновок наших товаришів у Китаї” [Переписка... 2008, 587]. Церен Донров покладав великі надії на підтримку Фен Юйсяна. Так він 26 січня 1926 року зазначав, що стосунки з Феном тепер стали ясніше. Раніше він боявся монголів і не давав їм можливості організовувати свої загони. Проте в одному з боїв монгольський загін розбив частини Чжан Цзоліня, забрав багато полонених і зброї, що їх монголи передали Фену. Після цього той змінив своє ставлення до монголів. Останнім часом Фен Юйсян хоче дозволити монголам мати армію і буде створено командування монгольськими військами. Мовляв, домовлено мати армію у Внутрішній Монголії поки 5000 осіб. Командуючим монгольською армією буде призначений генерал Чжан²³. Останній, за словами Церен Донрова, поклявся допомогти Внутрішній Монголії отримати автономію²⁴. Церен Донров розмірковував навіть про скликання наради суспільних організацій Внутрішньої Монголії, щоб там намітити порядок державного управління. Монгольська ж армія під проводом Чжана мала розпочати наступ на сили Чжан Цзоліня (в Хейлунцзянській провінції). Забігаючи наперед, зазначимо, що за півроку по тому, 2 липня 1926 року, з Калгана доповідали П. Никифорову, що місцевий дубань Чжан Чжицзян заграє з НРП ВМ. Мовляв, представник цієї партії є постійним мешканцем у дубаня, й, крім того, останній дозволив формування монгольської військової школи, відпустивши кошти на цю справу²⁵.

За словами відомого російського дослідника С. Лузяніна, Фен Юйсян регулярно відвідував Улан-Батор, даючи явно завищену оцінку політичній та військовій потужності МНР [Лузянин 2003, 156]. Переговори монгольських урядовців з Фен Юйсяном йшли, зокрема, про спільні військові дії на теренах Внутрішньої Монголії. Наприклад, маючи точні дані щодо кількості МНА, її озброєння, і знаючи, що МНР не в змозі допомогти йому військовою силою, у лютому 1926 року Фен Юйсян все ж звернувся до монгольського уряду з проханням: надати йому 30 тисяч вершників. Монголи спішно відмовили, пообіцявши моральну підтримку. Факт такого звернення переконував монгольське керівництво у слабкості Китаю, який був головною перешкодою для омріяного об'єднання²⁶. Окрім прохання надати загони для боротьби з Чжан Цзолінем, начальник штабу Національної армії звернувся до монгольського уряду з пропозицією забезпечення транспортних засобів для перевезення зброї та обміну військових представників. ЦК відхилив запит щодо монгольських загонів, проте погодився на інші пропозиції.

Фен Юйсян відвідав Ургу навесні 1926 року (з 22 березня по 27 квітня) на своєму шляху до Москви. На честь китайського генерала ЦК МНРП було влаштовано бенкет, де він виступив із промовою поряд із членами ЦК – М. Амагаєвим і Ц. Дамабадоржем. За словами Церен Донрова, Фен навіть пообіцяв підтримати незалежність Зовнішньої Монголії та автономію Внутрішньої Монголії й укласти належний документ²⁷. Цей документ Церен Донров збирався розробити разом із генералом Чжаном, а потім, відправившись до Внутрішньої Монголії, поширити там звернення Фена, скликати перший Великий Хурулдан, організувати на-

²³ Очевидно, мається на увазі Чжан Чжицзян – командувач військами провінції Чахар, заступник Фен Юйсяна (1924–1926).

²⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 28.

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 203.

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 10.

²⁷ Разом із тим у той же самий час він тиснув на монголів, щоб ті скасували свою незалежність і возз'єдналися з китайською батьківщиною [Atwood 2002, 2, 532].

ціональну монгольську армію тощо²⁸. Радянські урядовці зауважували, що стосунки з гоміньданом необхідно підтримувати, проте на його допомогу особливо розраховувати не варто, а необхідно спиратися на власні сили. На декларації ж Фена покладатись не слід, оскільки, без влади він не в змозі їх здійснити, до того ж, популярності вони йому не додадуть. Розвіддані свідчили, що з Фен Юйсяном ЦК НРП ВМ з основних питань має контакт, причому перший завірив монгольських революціонерів, що зробить для них все й допоможе їм, якщо це знадобиться, збройною силою у боротьбі з князями-феодалами. В усякому разі, ділова домовленість у монголів з Феном існує, на довгий або короткий час – це питання. З питання автономії Фен Юйсян обіцяв їм попередню декларацію, тобто на папері викласти свої обіцянки та впровадити їх у життя після того, як його армія перейде на мирне становище²⁹. Але цієї декларації Фен Юйсян дотепер не оприлюднив, і у монголів поступово з'явився сумнів у щирості його намірів щодо Внутрішньої Монголії.

Фен Юйсян у цей період багато спілкувався з П. Никифоровим. Останнього цікавило, зокрема, питання про ставлення керівництва Зовнішньої Монголії до Фена і, відповідно, про ставлення самого Фена і гоміньдану до автономії Внутрішньої Монголії. За щоденником повпреда, головний радник Фен Юйсяна – Генрі А. Лін³⁰ повідомив, що той розраховує шляхом декларування незалежності Зовнішньої Монголії та автономії Внутрішньої Монголії втягнути МНР у військові дії. З цією метою він пообіцяв монголам, що виведе свої війська з Внутрішньої Монголії, чого насправді, звичайно, не зробить³¹. З часом схожі дипломатичні поради Фену надасть і сам П. Никифоров. Так, в одному зі своїх листів до генерала (від 11.02.1927) повпред вказує на необхідність із дипломатичних міркувань приділяти більше уваги керівництву Зовнішньої Монголії. Він пише: “Політично для Вас було б корисніше відправити теплого листа ЦК та уряду Зовнішньої Монголії, а також повідомлення, що Ви підтримаєте в ЦК Гоміньдану³² ідею автономії Внутрішньої Монголії. Треба вважати, що з ЦК Гоміньдану про це будуть говорити. Якщо Ви висловитесь у сприятливому дусі, це зміцнить симпатії та довіру до Вас монголів”³³. Стосунки останніх із Феном, вочевидь, були не цілком ідилічні, оскільки на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (від 1.04.1926) зокрема постановили: з огляду на те, що Фен, як видно, особисто не має наміру поїхати з Монголії, вважати недоцільним вимогу монголів про негайний від'їзд Фена з Улан-Батора [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 164]. “Люди почули [Фен] прибув до [Монголії] у партійних справах, і сільське населення почало запитувати, чи будемо ми поєднуватися з Китаєм і вертатися до старої ситуації” [цит. за: Atwood 2002, 2, 533]. Розмови затихли лише після того, як китайський маршал 27 квітня вирушив далі до Радянського Союзу, проте чутливість китайсько-монгольських відносин була очевидною.

Фен Юйсян привіз до Москви “Основні положення Фен Юйсяна Радянському уряду”, найважливішою ланкою яких був пункт про утворення “з провін-

²⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 36, 42.

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 260.

³⁰ Генрі А. Лін – псевдонім вищезгаданого радянського радника при гоміньдані, В. Примакова. На перших порах він за легендою представлявся як англійський офіцер-доброволець.

³¹ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 42.

³² Так у тексті документу.

³³ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 30.

цій Суйюань, Чахар, Ганьсу і, може бути, пров. Сінцзян республіки по типу Гуанчжоу³⁴ [цит. за: Мировицкая 1981, 147]. Далі він поставив питання про радянську фінансову, військово-технічну допомогу і просив направити політичного радника, тобто намагався добитися радянської підтримки у створенні на північному заході Китаю сепаратної держави. У цьому питанні радянська сторона відмовила Фену. Можна здогадатися про мотиви такого рішення. У листуванні радянського консула в Калгані (1926 рік) збереглася наступна настанова: "...Генералітет Фина³⁵ метушиться щодо організації окремих від Ц. Китаю, зайнятих народними арміями провінцій. Потрібно категорично заперечити цю ідею. До справи Народних Армій ця ідея нічого реального позитивного не додасть, а для СРСР створить неприємні ускладнення. Відділення провінцій Англія може зарахувати, як нашу агресію на Західний Китай, і користуючись становищем, що склалося, може посилити свою агресію на Тибет, що ускладнювало б нашу політику в Тибеті, яку ми думаємо там проводити. Крім того, буде мотив для англійців посилювати свою агресивну активність у районі Кашгар-Урумчі. Наведені міркування є нашим внутрішнім мотивом заперечення проти відділення провінцій"³⁶.

Резолюція Президії ЦК МНРП (від 05.1926) заявляла: Монголія має допомогти зусиллям Фен Юйсяна, дозволити транспортування зброї через свої терени, у випадку необхідності, допомогти у закупівлі коней після офіційного запиту, полегшити автомобільний зв'язок між Росією, Китаєм та Монголією і заохотити створення кооперативів. Проте Монголія не повинна забезпечувати військові сили та дозволяти концентрацію загонів на своїх теренах [Ваабар 1999, 280]. До речі, характерно, що в особистому листі Ц. Дамбадоржа Петрову (від 15.10.1927) зазначалося: "Особливої політики щодо Фина в нас не було і немає. Будь-яке сприяння йому ми надавали лише за проханням СРСР"³⁷. Також на VII з'їзді МНРП (1928) Ц. Дамбадорж, як утім і його заступник Н. Жадамба, у відповідь на звинувачення у зв'язках із Фен Юйсяном, зазначив: "Зв'язок із Фином підтримувався за вказівкою Комінтерну, хоча в нас був тут сумнів" [цит. за: Рошин 1999, 197]. Разом із тим, радянська сторона теж обережно ставилася до свого тимчасового союзника. Так, на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) (від 2.09.1926) зокрема було вирішено: запропонувати Фену вжити завчасно всіх заходів до недопущення ймовірного переходу частин Народної армії до Зовнішньої Монголії [ВКП(б), Комінтерн... 1996, 356].

Влітку 1926 року газети в Суйюані стверджували, що Зовнішня Монголія допоможе Національній армії. На початок серпня 1926 року ходили наполегливі чутки, що, коли Фен Юйсян повернеться, вісім змішаних бригад від МНА будуть супроводжувати його в Баотоу. У МНР також мали місце чутки, що, мовляв, військове керівництво пошле війська, щоб відбити Внутрішню Монголію силою.

³⁴ Національно-революційний уряд під проводом Сунь Ятсена був створений на півдні Китаю у Гуанчжоу (Кантоні). 1 липня 1925 року провід гоміньдану проголосив уряд у Гуанчжоу Національним урядом Китайської республіки, тим самим проklamуючи завдання об'єднання всього Китаю під своєю владою. Фен Юйсян заявив, що командування Національною армією вирішило перетворитися на народний уряд північно-західних провінцій. Основна лінія уряду у зовнішній політиці мала бути такою: боротьба за скасування нерівноправних угод, вивід всіх іноземних військ з Китаю, скасування всіх концесій, повне здійснення програми гоміньдану [Благодатов 1979, 267].

³⁵ Мається на увазі Фен Юйсян.

³⁶ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 200.

³⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 54. – Л. 64.

Внутрішні монголи відігравали свою роль у поширенні цих історій [Atwood 2002, 2, 550]. Правдою ж було те, що Фен Юйсян у Москві знову запропонував, щоб Монголія уклала формальний союз із ним і допомогла людьми й матеріально. Він, безсумнівно, сподівався на те, що монгольський союз буде першим кроком до прямого радянського втручання. Зрештою, якби Монголія відправила свою армію і була переможена переважаючою силою, то Москва стояла б перед вибором: або відкритого виступу Червоної Армії на боці Фена, або безсило спостерігати руйнування п'ятирічних інвестицій в Монголії та бачити, як ворожі китайські воєначальники влаштовуються уздовж всього сибірського кордону. 4 серпня 1926 року китайська комісія Політбюро ЦК РКП(б) вирішила відхилити запит Фена про пряме монгольське втручання [Atwood 2002, 2, 551].

У серпні 1926 року мукденці витіснили 1-шу Національну армію з Калгану. Відступ з Внутрішньої Монголії до провінції Ганьсу перетворився у втечу, Національні армії втратили більше половини свого складу. До того ж, армія Фена після свого відступу з Калгана завдала багато шкоди монголам своїми грабунками³⁸. У серпні ж, коли Фен Юйсян ще перебував у СРСР, його представник генерал Лі Мінчжун (колишній губернатор Суйюані) прибув у Гуанчжоу, де оголосив про приєднання Національних армій до Гоміньдану. Коли Фен Юйсян 15 вересня 1926 року повернувся у Китай, ЦВК Гоміньдану призначив його представником Гоміньдану в Національних арміях і членом Національного уряду.

В березні 1927 року Фен Юйсян навіть обговорив із представниками ЦК МНРП план формування монгольської кавалерії під виглядом “східномонгольської національної міліції” для наведення порядку у східних хошунах Внутрішньої Монголії в кількості трьох полків по 5000 вершників кожний [Лузянин 2003, 157]. Звичайно, Фен Юйсян не був захисником монгольських прав. Він просто сподівався використати корінне населення проти Чжан Цзоліня. Разом із тим, Фен Юйсян багато в чому залишався вірним старим мілітаристським принципам. Це особливо виявилось у питаннях, що у своїй сукупності склали монгольську проблему. Дослідники згадують про плани Фена щодо масової колонізації китайськими селянами монгольських земель, посилення китайської адміністрації, спроби китаїзувати монголів через школи [Скачков 1933, 132; Rupen 1979, 344]. Він прагнув знищити владу хошунних князів, щоб потім установити абсолютний контроль своєї адміністрації над монгольськими землями. У тих районах, де розміщалися війська Фен Юйсяна, його офіцери були повними господарями, за рахунок аратів постачаючи свої загони продовольством та одягом [Jagchid 1999, 28]. Відповідальність за своєчасні поставки покладалася на хошунних князів. Якщо ті барилися з поставками, то їх брали в заручники. Нерідкі були випадки збройних зіткнень між монгольськими загонами та військами Фен Юйсяна [Клинов 2000, 260]. Активістам НРП ВМ, під час роботи в худоні, було важко пояснити людям, чому партія виступає разом із Фен Юйсяном. Один запитував, чому Центральний комітет працює з Феном, коли все, що той робить, є спробою захопити так багато монгольської землі, наскільки це можливо? Інший виголошував, що немає жодної різниці між Фен Юйсяном і Чжан Цзолінем [Atwood 2002, 2, 564–565].

Поразка китайської революції (1925–1927) завдала нищівного удару по теорії “світової революції”, а відтак і по надіям панмонголістів. Перехід влітку 1927 р. Фен Юйсяна на бік Чан Кайші і розрив останнього з Комінтерном остаточно розкололи НРП ВМ і призвели до згорання революційної роботи МНРП у Внутрішній Монголії. Хоча в Улан-Баторі впродовж першої половини 1928 р.

³⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 51.

при ЦК МНРП знаходився особистий представник Фен Юйсяна Чен Цзичень, Ц. Дамбадорж та інші монгольські керівники офіційно підкреслювали відсутність будь-яких стосунків з Феном чи з групою Церен Донрова, посилаючись на заборону Комінтерну керувати або готувати революційні дії в цьому регіоні Китаю. Ця обставина, тим не менш, не заважала монгольському керівництву підтримувати неофіційні контакти з Внутрішньою Монголією та її революційними групами [Лузянин 2003, 161]. Останні ж продовжували підтримувати контакти з Фен Юйсяном. Так, Мерсе в приватній бесіді повідомив, що 8 липня 1928 року в напрямку Калгана виїхав Чен Цзичень у супроводі двох членів ЦК НРП ВМ. Виїзд останніх нібито відбувся без згоди ЦК, за сприяння посадовців МНР. Перед від'їздом Чен улаштував банкет, на якому був присутній Жадамба, проте не було Дамбадоржа³⁹.

Поступала інформація навіть про те, що в Долонорі⁴⁰ організується уряд Внутрішньої Монголії під проводом Церен Донрова; його група всіляко запобігає, добиваючись залишити Чахар за собою. За словами представника ВККІ Климова: «Створюється враження повної домовленості місцевого політичного керівництва групи Баюнти з Фином», прагнення здійснити ідеологічний вплив на теперішнє керівництво ЦК НРП ВМ, самого Мерсе⁴¹. Останній, мовляв, розмірковує та звертається до Комінтерну за сприянням: очікує на директиви, практичні вказівки, допомогу набоями їхній базі в Суйюані. Деякі з активних керівників монгольського національного руху, зокрема Церен Донров, дійсно перейшли на бік нанкінського уряду.

Політики МНР усвідомлювали важливість об'єднання передусім із Внутрішньою Монголією задля національного відродження. Ідея всемонгольського об'єднання поставала при кожній спробі відродити незалежну Монгольську державу, а непевні часи революції в Китаї давали надію на здійснення давно плеканих мрій. Контакти монгольського керівництва та внутрішньомонгольських революціонерів із китайськими політиками та військовими зайвий раз підтвердили, що жодна з політичних сил Китаю не готова визнати факт існування самостійної Монголії, бодай якоїсь її частини. Їхні заяви щодо права націй на самовизначення носили суто декларативний характер. Фен Юйсян лише холоднокрівно використовував монгольський визвольний рух, як втім і радянське керівництво.

За дивним збігом обставин, життя Фен Юйсяна завершилося на теренах СРСР. Приїзд голови Політради ЦК Революційного комітету Гоміньдану до СРСР восени 1948 року завершився трагічно. Наведемо лише уривок з офіційного листування: «Відвідайте Мао Цзе-Дуна й передайте йому, що при проходженні теплохода «Перемога», на якому перебував Фин Юй-Сян із родиною, з Батумі до Одеси на теплоході виникла пожежа. Є людські жертви. Серед загиблих – Фин Юй-Сян із дочкою. ...Тіло Фин Юй-Сяна буде піддано кремації в Москві, а урна з його прахом буде передана його дружині»⁴².

ЛІТЕРАТУРА

Документы // *Базаров Б. В., Жабаева Л. Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века.* Улан-Удэ, 2008.

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 112.

⁴⁰ Місто в окрузі Чахар.

⁴¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 64. – Л. 112.

⁴² РГАСПИ. – Ф. 82. – Оп. 2. – Ед. хр. 1240. – Л. 5.

Батбаяр Ц. Монголия и Япония в первой половине XX века. Улан-Удэ, 2002.
Благодатов А.В. Записки о китайской революции 1925–1927 гг. Изд. 3-е, доп. Москва, 1979.

ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: Документы. 1920–1925 гг. Москва, 1994; Москва, 1996. Т. 2: 1926–1927. Ч. 1.

Клинов А. С. Проблема сохранения единства Китая (XX век). Майкоп, 2000.

Лузянин С. Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. **Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Мировицкая Р. А. Проблемы истории советской помощи национально-освободительному, революционному движению в Китае. Советский Союз и Национальные армии Китая (1924–1926 гг.) // **Китай в новое и новейшее время. История и историография.** Москва, 1981.

Переписка И. В. Сталина и Г. В. Чичерина с полпредом СССР в Китае Л. М. Караханом: Документы, август 1923 г. – 1926 г. / Составитель, ответственный редактор-подготовитель, автор предисловия А. И. Картунова. Москва, 2008.

Примаков В. М. Записки волонтера. Рассказы, очерки, статьи. Киев, 1970.

РГАСПИ. – Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 82. Оп. 2. Ед. хр. 1240, 1278; Ф. 144. Оп. 1. Ед. хр. 7, 40, 149, 198; Ф. 495. Оп. 152. Ед. хр. 54, 64; Ф. 532. Оп. 4. Ед. хр. 335.

Роцин С. К. Политическая история Монголии (1921–1940 гг.). Москва, 1999.

Скачков П. Е. **Внутренняя Монголия. (Экономико-географический очерк).** Москва, 1933.

Atwood, Christopher P. **Young Mongols and vigilantes in Inner Mongolia's interregnum decades, 1911–1931.** Leiden; Boston; Köln, 2002. Vol. 2.

Vaabar. **Twentieth Century Mongolia.** Cambridge, 1999.

Clubb, O. Edmund. **China and Russia. The Great Game.** New York and London, 1971.

Jagchid, Sechin. **The Last Mongol Prince: The Life and Times of Demchugdongrob, 1902–1966.** Bellingham, 1999.

Rupen, Robert. **The Mongols of the Twentieth Century.** Bloomington, 1964. Pt. 1.

Rupen, Robert. **How Mongolia is really Ruled. A Political History of the Mongolian People's Republic. 1900–1978.** Stanford, 1979.